

ПЕЧАТКИ ГОСПІТАЛЬЄРІВ У КНЯЖОМУ ГАЛИЧІ ТА ВОЛОДИМИРІ (КОНТАКТИ РУСІ ТА ЛАТИНСЬКОГО СХОДУ ЗА СФРАГІСТИЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ)*

На території с. Крилоса та в околицях Володимира були знайдені фрагменти печатки магістра Ордену рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського. В обох випадках частина печатки, яка містила ім'я магістра, була втрачена. Це унеможливило її датування, а отже й включення цього непересічного сфрагістичного джерела до повноцінного наукового обігу. В результаті дослідження було віднайдено аналог булли та встановлено її належність магістру Гарену де Монтегю, що керував Орденем з 1207 по 1228 рр. Особливості двох печаток у тому, що вони мають одноштемпельні лицьові боки та різні зворотні. Це засвідчує факт їхнього використання у різний, хоч і близький, хронологічний період. Водночас обидві печатки репрезентують і сфрагістичний тип молівдовулів Ордену, який був змінений магістром Монтегю за його життя. Це дає можливість вужчого датування обох екземплярів у час керівництва магістра Монтегю Орденем. Обидві печатки вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: сфрагістика, Галич, Володимир, Орден рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського, госпітальєри, печатка, Гарен де Монтегю.

* Автор висловлює щирю подяку за консультації директорові Музею Ордену святого Йоанна Тому Фоксові (Tom Foaks, Director of Museum of the Order of St. John, London, UK) та професорові Університету Лондона Джонатанові Філіпсу (Jonathan Phillips, Professor of Crusading History, Royal Holloway, University of London, UK).

У 2020 році за випадкових обставин у с. Крилосі було знайдено фрагмент молівдовула з латинським написом. Для українських територій це доволі рідкісне явище з-поміж значної кількості кириличних чи грекомовних печаток¹. Такі інскрипції на свинцевих привісних сфрагісах засвідчують їх зв'язок із *Латинським сходом*. Незважаючи на існування джерел, що підтверджують контакти Русі з державами хрестоносців, такий сфрагістичний матеріал у поле зору науковців потрапив уперше. Знахідка викликала посилену зацікавленість. Подальше її дослідження та ретельні пошуки інформації призвели до атрибуції печатки магістру чернечого рицарського Ордену рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського (*Ordo Fratrum Hospitalis Sancti Ioannis Hierosolymitani*). І, якщо інформація про сам Орден та його діяльність багаторазово ставала об'єктом дослідження, то сфрагістичні пам'ятки лишались на маргінесі студій. Слід виокремити лише дві узагальнюючі праці авторства полковника Едвіна Джеймса Кінга 1932 року «*The Seals of the Order of St. John of Jerusalem*»² та Маріо де Віссера «*Isigilli del sovrano militare Ordine di Malta*» 1942 року³. Не озираючись на поважний вік з часу публікації — сучасні узагальнюючі праці за цією тематикою відсутні. Тому кожне нове дослідження молівдовулів госпітальєрів є вагомим внеском у сигілографію хрестоносців.

Подаємо опис печатки (див. іл. 1):

Нижня права чверть свинцевого молівдовула, зламаного вздовж каналу для шнура та у верхній чверті.

Вага — 11 г. **Діаметр** — 32x25 мм. **Товщина** — 3 мм.

Місце походження: пасовисько на місці колишньої церкви Благовіщення с. Крилос, Галицька територіальна громада, Івано-Франківська обл., Україна.

Місце збереження: SCOА, М-03.

Лицьовий бік: у центрі печатки зображено постать на колінах. Її голова нахилена вперед, руки зігнуті у ліктях і підняті перед грудьми з розставленими пальцями та оберненими вгору долонями (молитовна поза

¹ Seibt W. Alf'orov O. Byzantine seals and Rus seals in Byzantine manner found on the territory of Ukraine (Collection of the Sheremetiev's Family Museum, Kyiv). Kyiv : Антиквар, 2021. 500 p.

² King E. J. The Seals of the Order of St. John of Jerusalem. London : Methuen&Co. LTD, 1932. 144 p.

³ De Visser M. I sigilli del sovrano militare Ordine di Malta. Milano : Tipografia del Senato, 1942. 407 p.

рук). Одяг на людині рельєфно підкреслює тіло — позірний вигин спини, виділена могутня грудна клітина підкреслює фізично розвинуту статуру зображуваної постаті. Вздовж краю печатки в оточенні двох обідків з дрібних перлин рештки напису латиною: «VS:CVSTO».

Зворотний бік: у центрі печатки фрагмент тіла людини, що лежить на ліжку. Її голова обернена до глядача, на видовженому обличчі підкреслена худоба. Зачіска у вигляді пишного волосся, що підстрижене на рівні закінчення вух. За головою на стрижні лапчастий хрест. Над людиною зображення кам'яної стіни. Вздовж краю печатки в оточенні двох лінійних обідків рештки напису латиною: «SPITALIS».

У результаті пошуку інформації про сфрагістику госпітальєрів в Інтернеті було знайдено зображення ще однієї печатки магістра Ордену. На превеликий жаль, вона так само обламана і зберегла лише половину без імені кустоса. Подаємо її опис за фотографією, на жаль, без точних параметрів та місця знахідки (див. іл. 2):

Половина свинцевого молівдовула, зламаного вздовж каналу для шнура.

Діаметр — 39x20 мм.

Місце походження: околиці м. Володимира Волинської обл., Україна.

Місце збереження: невідоме.

Лицьовий бік: у центрі печатки зображено постать на колінах. Її голова нахилена вперед, руки зігнуті у ліктях і підняті перед грудьми з розставленими пальцями та оберненими вгору долонями (молитовна поза рук). Одяг на людині рельєфно підкреслює тіло — позірний вигин спини, виділена могутня грудна клітина підкреслює фізично розвинуту статуру зображуваної постаті. Вздовж краю печатки в оточенні двох обідків з дрібних перлин рештки напису латиною: «VSCVSTOS».

Зворотний бік: у центрі печатки фрагмент тіла людини, що лежить на ліжку. Її голова обернена до глядача, на видовженому обличчі підкреслена худоба. Зачіска у вигляді пишного волосся, що підстрижене на рівні закінчення вух. За головою на стрижні лапчастий хрест. Над людиною зображення кам'яної стіни. Вздовж краю печатки в оточенні двох лінійних обідків рештки напису латиною: «+hOSPITALIS».

Написи на печатках слід тлумачити так. На зворотному боці «HOSPITALIS IHERVSALEM», що перекладається з латини як «Єрусалимський госпіталь», а на лицьовому «... VS:CVSTOS». В останньому випадку повний напис реконструювати неможливо. Слово «CVSTOS» перекладається з латини як «оберігач», «хранитель». До

XIV ст. це офіційний титул магістрів Ордену госпітальєрів. Отже, сукупність ознак дає можливість твердити, що перед нами печатка магістра «Ордену рицарів госпітально святого Йоанна Єрусалимського», або ж, як їх називали, «госпітальєри», або ж «йоанніти». Перед вказівкою титулу розміщувалось ім'я керівника Ордену. Літери, що залишились на сфрагісі від імені («VS»), характерні для закінчення латиномовних імен, а отже не дають можливості відтворити ім'я магістра.

Зображення на печатках магістрів Ордену мають дуже глибоку семантику. На лицьовому боці на колінах у молитві перед патріаршим хрестом стоїть сам кустос. Між ними літери «α» («альфа») та «ω» («омега»). Хрест апелював до розп'яття Христового, а літери — до Страшного Суду. Образ очільника йоаннітів підкреслював його особисту присутність та те, що він, як молільник, був кустосом-хранителем. На зворотному боці зображали тіло померлої людини у пеленах. З початком XIV ст. над головою небіжчика почали зображувати німб. Можливо, у такий спосіб відбулась трансформація тіла покійника-паломника, якими опікувались госпітальєри, на Христове. Над мерцем зображували храм: можливо, храм Гробу Господнього, можливо, патрональний Ордену храм Св. Йоанна⁴.

Булли магістрів були у вжитку з XII ст. до втрати Мальти 1798 р. Вони кріпились до документів зазвичай на жовтий шовковий шнур. До 1278 р. печатку магістра привішували до всіх без винятку офіційних документів будь-якої ваги⁵.

Сфрагіси очільників Ордену перших століть є доволі рідкісними. Вони представлені нечисленними екземплярами серед сфрагістичних колекцій музеїв та приватних європейських збірок. Тож відбулося ретельне порівняння опублікованих булл. Прямими аналогами печатки з Крилоса стали два молівдовули магістра Гарена де Монтегю з колекції Ніколая Лихачова⁶. При його публікації автор припустився помилки та переплутав лицьові сторони двох різноштемпельних печаток Монтегю, що, доки це не було нами помічено, довго унеможлиблювало їх атрибуцію. Друга одноштемпельна булла погано збереглася, але за маркерними зонами

⁴ Климанов Л. Византийские отображения в сфрагистике: коллекция металлических печатей VII—XX веков Н. П. Лихачева в Западноевропейской секции Архива СПб ФИРИ РАН. Санкт-Петербург : Алетей, 1999. С. 252.

⁵ Packard B. Seals of the Grand Masters [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://museumstjohn.org.uk/seals-of-the-grand-masters/>

⁶ Климанов Л. Указ. соч. С. 252—254 (перша булла — лицьовий бік від печатки № 52, зворотний бік та опис під № 53; друга № 54).

належить до того самого штемпеля. Обидва аналоги печатки з Галича походять з території Південної Франції, як свідчить приписка Н. Лихачова до екземплярів.

Магістр Гарен де Монтегю керував Орденом рицарів госпіталю святого Йоанна Єрусалимського упродовж 1207–1228 рр. Походив зі знатної родини, його рідний брат був магістром Ордену тамплієрів. Учасник П'ятого Хрестового походу.

Молівдовули з Крилоса та Володимира підпадають під розроблену Е. Д. Кінгом класифікацію як печатки магістрів I типу. Їхньою характерною ознакою було зображення фігури кустоса на зворотному боці ліворуч від хреста (див. іл. 3.). Дослідник визначає, що цей тип є першим і був змінений за магістра Гарена де Монтегю (1207–1228). Булли в межах I сфрагістичного типу відомі в одиничних екземплярах і лише за незначною кількістю очільників госпітальєрів: Раймонда де Пюї (1120–1158/1160), Гастона де Мюроя (1170–1172), Роже де Мулена (1177–1187), Жоффруа де Донжона (1193–1202) та, власне, Гарена де Монтегю (1207–1228). Печатки інших восьми магістрів госпітальєрів не відомі⁷.

Широке датування печатки з Крилоса та Володимира слід визначити проміжком 1207–1228 рр. Водночас доволі розлогий хронологічний період можна звузити. Справа у тому, що Гарен де Монтегю під час свого урядування в Ордені змінив сфрагістичний тип магістерської булли. Другий тип печатки магістра госпітальєрів загалом наслідував перший. Єдина відмінність між двома типами полягала у тому, що зображення кустоса відтепер було праворуч від хреста, а не ліворуч, як на печатках, що публікуються.

Водночас при детальному порівнянні обох булл, що публікуються, з'ясувалася вкрай рідкісна обставина. Лицьові боки печаток із Крилоса та Володимира ідентичні, а зворотні боки різняться (розміщення літер, відсутність розділових крапок між закінченням імені й початком слова «кустос» і позицією тіла магістра). Таке явище можливе за обставин, коли одна зі сторін зіпсувалася і потребувала заміни, а інша продовжувала використовуватися. Це спостереження дає право хронологічно розмежувати обидві печатки. Булла із Крилоса має на лицьовій стороні розділові знаки у вигляді двох крапок. А на буллі з Володимира ці знаки відсутні. На нашу думку, це відображає спільні для сфрагістики магістрів палеографічні процеси. Так, на відомих молівдовулах Жоффруа де

⁷ King E. *Op. cit.* P. 10–14; Bériou N., Josserand P. *Prier et combattre. Dictionnaire européen des ordres militaires au Moyen Âge.* Paris : Fayard, 2009. P. 389.

Донжона (1193–1202) будь-які знаки, які б розділяли слова, відсутні. Натомість на його печатці, як і на печатці його попередника Роже де Мулена (1177–1187), перша літера інскрипції зворотної сторони виконана мінускулом: «hOSPITALIS». Так само, як і на обох сфрагісах, що публікуються. Печатки Гарена де Монтегю II типу мають між словами розділові знаки у вигляді трьох крапок, а літера «Н» виконана маюскулом.

Отже, печатка з Крилоса має такий самий лицьовий бік, як і печатка з Володимира. Проте зворотні сторони печаток засвідчують, що булла з Володимира є стилістично та палеографічно ближчою до молівдовулів попередніх магістрів, а з Крилоса – до пізнішого, II сфрагістичного типу, започаткованого самим де Монтегю. Це означає, що документи Ордену часів магістра Гарена де Монтегю були надіслані у різний час найближчого після 1207 року десятиріччя до двох княжих столиць: спочатку – Володимира, а потім – Галича.

Печатки рицарських орденів – є цікавим та незвичним для вітчизняних науковців джерелом. Введення цих пам'яток до наукового обігу, безперечно, сприятиме переосмисленню важливих епізодів нашої історії.

Oleksandr Alf'orov (Kyiv, Ukraine)

**Seals of Hospitallers in Princely Halych and Volodymyr
(Contacts between Rus' and Latin East According to the
Sphragistic Monuments)**

Fragments of the seal of the Master of the Order of the Knights of the Hospital of St. John of Jerusalem were found on the territory of the village of Krylos and in the vicinity of Volodymyr. In both cases, the part of the seal that contained the Master's name was lost. This made it impossible to date it, and hence introduce this extraordinary sphragistic source into scientific circulation. As a result of the research, an analogue of the bull was found and its affiliation was established to Master Guérin de Montaigu who ruled the Order from 1207 to 1228. These two seals are significant due to the same front sides and different reverse sides. This testifies to the fact that they were used in different albeit close chronological periods. At the same time, both seals represent the first sphragistic type of the Order's seals, which was changed by Master Montaigu during his lifetime. This allows for a narrower dating of both copies during the leadership of Master Montaigu over the Order. Both seals are introduced into scientific circulation for the first time.

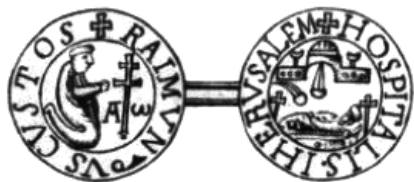
Key words: *sphragistics, Halych, Volodymyr, Order of the Knights of the Hospital of St. John of Jerusalem, hospitallers, seal, Guérin de Montaigu.*

Іл. 1. Печатка магістра Ордену госпітальєрів з Кривоша (аверс, реверс)

Іл. 2. Печатка магістра Ордену госпітальєрів з-під Володимира (аверс, реверс)

FR. RAYMOND DU PUY

FR. CASTE DE MUROLS

FR. ROGER DES MOULINS

FR. GEOFFREY DE DONJON

FR. GARIN DE MONTAIGU

FR. GUÉRIN

FR. PETER DE VILLEBRIDE

FR. WILLIAM DE CHATEAUXNEUX

Іл. 3. Печатки магістрів Ордену госпітальєрів XII—XIII ст.
за Е. Д. Кінгом